

А.А. Нурмухамбетов*¹, А.Ш. Алимжанова², Т.Болатбекқызы³

¹ PhD доктор, Темірбек Жүргенов атындағы ҚазҰӨА,
Алматы, Қазақстан Республикасы, E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² Профессор, Темірбек Жүргенов атындағы ҚазҰӨА профессоры,
Алматы, Қазақстан., E-mail: asha.001@mail.ru

³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты,
Алматы, Қазақстан Республикасы., E-mail: totushka1987@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Мақалада А. Байтұрсынұлының ХХ ғасыр басында қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын даярлау жұмысына қосқан үлесі анықталады. Қазан революциясынан кейін Қазақстанда большевиктер билігі орнап, қоғамның барлық саласы түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Күрделі өзгерістер білім беру саласын қамтыды. Зайырлы білім беру бағдарламалары негізінде оқытудың жаңа жүйесі жүзеге асты. Осы бағыттағы жұмыстардың толыққанды жүзеге асуына кедергісін келтірген жайттардың бірі заман талабына сай келетін оқулықтардың жоқтығымен байланысты болды. Азамат соғысынан кейін Алаш зиялылары большевиктер қатарына өтті. Большевиктер өз кезегінде ұлт қайраткерлерінің әлеуетін осы бағытқа пайдаланды. А. Байтұрсынұлы Ағарту халық комиссары болып тағайындалды. Осы жылдан бастап қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын жазу ісі жүйелі жоспарға сай орындала бастады.

А. Байтұрсынұлы тіл білімі саласында бірнеше оқулықтар жазды. Сонымен қатар білім беру саласын жаңа тәртіпке сай реттеді. Мектептерге қазақ тіліндегі оқулықтар жазу ісіне ұлт қайраткерлерін ұйымдастырды. Осы бағыттағы жұмыстар нәтижелі болды. Бірнеше жылдың ішінде тіл білімі, математика, жаратылыстану, тарих, физика, география және тағы да басқа пәндер бойынша оқулықтар жарық көрді.

Кілт сөздер: Ағарту халық комиссары, оқулық, зайырлы білім беру, мектеп, термин, пән, жүйе.

Нурмухамбетов А.А. *¹, Алимжанова А.Ш.,² Т.Болатбекқызы³

¹ Доктор PhD, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова,
Алматы, Республика Казахстан, E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² Профессор, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова,
Алматы, Республика Казахстан., E-mail: asha.001@mail.ru

³ магистрант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан., E-mail: totushka1987@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ И РАЗВИТИЕ СФЕРЫ ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА

Аннотация

В статье раскрывается вклад А. Байтұрсынова в работу по подготовке школьных учебников на казахском языке в начале ХХ века. После Октябрьской революции в Казахстане установилась власть большевиков, и все слои общества претерпели радикальные изменения. Серьезные изменения коснулись сферы образования. Реализована новая система обучения на основе светских образовательных программ. Одна из вещей, которая препятствовала полноценной реализации работ в этом направлении, была связана с отсутствием учебников, отвечающих современным требованиям. После Гражданской войны алашская интеллигенция перешла в ряды большевиков. Большевики, А. Байтұрсынұлы назначен наркомом просвещения. С этого года работа по написанию школьных учебников на казахском языке ведется по системному плану.

А.Байтурсынович написал несколько учебников по языкознанию. Кроме того, в соответствии с новым порядком отрегулировал сферу образования. В школах организовали национальных деятелей по написанию учебников на казахском языке. Работа в этом направлении была плодотворной. В течение нескольких лет были опубликованы учебники по языкознанию, математике, естественным наукам, истории, физике, географии и многим другим предметам.

Ключевые слова: Народный комиссар просвещения, учебник, светское образование, школа, термин, предмет, система.

*A.A. Nurmukhambetov*¹, A.A. Alimzhanova², T.Bolatbekyzy³*

¹ *Doctor PhD, Temirbek Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan., E-mail: nur.ardak_83@mail.ru*

² *Professor, Temirbek Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan, E-mail: asha.001@mail.ru*

³ *master's student, Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan., E-mail: totushka1987@mail.ru*

A.BAITURSYNULY AND THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Abstract

The article reveals the contribution of A. Baitursynuly to the work on the preparation of school textbooks in the Kazakh language at the beginning of the twentieth century. After the October Revolution, the power of the Bolsheviks was established in Kazakhstan, and all layers of society underwent radical changes. Serious changes have affected the field of education. A new training system based on secular educational programs has been implemented. One of the things that prevented the full implementation of work in this direction was due to the lack of textbooks that meet modern requirements. After the Civil War, the Alash intelligentsia joined the ranks of the bolsheviks. The Bolsheviks, in turn, used the potential of national figures in this direction. A. Baitursynovuly was appointed People's Commissar of Education. Since this year, the work on writing school textbooks in the Kazakh language has been carried out according to a systematic plan.

A. Baitursynuly wrote several textbooks on linguistics. In addition, in accordance with the new order, he regulated the sphere of education. National figures were organized in schools to write textbooks in the Kazakh language. The work in this direction has been fruitful. Within a few years, textbooks on linguistics, mathematics, natural sciences, history, physics, geography and many other subjects were published.

Keywords: people's Commissar of Education, textbook, secular education, school, term, subject, system.

Кіріспе. Кеңестік билік толыққанды орнығып болған соң, жаңа білім жүйесінің сәтті жүзеге асуы үшін ұлт зиялы қауым өкілдерін белсенді түрде тарта бастады. Бұл ұзақ жылдар бойына конфессионалды мектептерде балаларын оқытып келген қазақ халқының көзқарасын түбегейлі өзгертіп, жаңа білім беру жүйесіне деген дұрыс көзқарасын қалыптастыру үшін жасалған қадам еді. Большевиктердің билігі орнаған алғашқы күндері қазақ даласында кеңінен дамып, патшалық Ресей тұсында ашылған білім беру орындарын жаңа жүйеге сай құрылымдық өзгерістерді жүргізді. Осы мақсатта халық ағарту ісінің барлық жүйесін өзгеріске алып келген кешенді шаралар қабылданды. РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1917 ж. 9 қарашадағы арнайы декретіне сай Ағарту ісінің мемлекеттік комиссиясы ұйымдастырылған болатын. Бұл комиссия халыққа білім берудің жаңа жүйесін құрудың негіздерін талдаумен айналысты. Жаңа биліктің оқу-ағарту саласындағы ұстанымдары жарияланды. Кеңестік билік жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқыту енгізілетіндігі, мектептердің барлық сатыларында жалпы білім алуға болатындығы, білім берудің ашықтығы мен жергілікті ұлттық ерекшеліктердің ескерілетіндігі туралы бастама көтерілді. Жаңа білім беру жүйесі халықтар теңдігі мен білім алудың қол жетімділігіне негізделді. Аталған бағыт ұлт зиялы қауым өкілдері тарапынан қолдау тапты.

1918 жылы 30 мамырда шыққан «Халық Комиссариатының қарамағындағы оқу және білім беру мекемелерін біріктіру туралы» қаулыға сай елдегі барлық оқу орындары мен жалпы білім бергін мекемелер Халық ағарту комиссариатының қарамағына алынды.

Большевиктер билігінің орнауымен ұлт зиялылары зайырлы білім беру ісінің дамуына ерекше белсенділікпен кірісті. Қазақстанның әр аумақтарында ашылған жаңадан мектептер, сауат ашу курстарының сәтті жұмыс жасауы, бастауыш және орта мектеп мұғалімдерінің үлес салмақтарының өсуінде де ұлт зиялы қауым өкілдерінің қызметімен тығыз байланысты. Ұлт зиялылары тек қана жаңа құрылған мемлекеттік ағарту саласы ғана емес, әлеуметтік-экономикалық өміріне де белсенді араласып, республиканың мәдени дамуына үлес қосты. 1920 жылдары республикадағы ағарту саласы үлкен қиындықтар мен түбегейлі өзгерістерді өткеріп жатты. Сауаттандыру науқанын жүзеге асыру үшін кеңестік билік Алаш зиялыларының білімі мен білігін молынан пайдалануды көздеді.

Әдістеме. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында тарих ғылымына кеңінен танымал бірқатар әдістер қолданылды. Алдымен деректанулық эвристикаға сай ғылыми-зерттеу жұмысының нысаны анықталып, мәселеге қатысты негізгі архив құжаттар мен зерттеу жұмыстары айқындалды. Әрине қарастырып отырған тақырыпқа қатысты архив және зерттеу жұмыстарының үлкен бөлігі анықталды. Жұмыс мазмұнының логикалық өзара байланысты болуы үшін сыныптау мәселесіне ерекше көңіл бөлінді. Сыныптау деректер мен зерттеу жұмыстарының ішкі мазмұнының өзара мағыналық жақындығына сай топтарға бөлумен тығыз байланысты. Осылайша жұмыстың жүйелі болуына толыққанды жағдай жасалды. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында салыстырмалы-талдау әдісі қолданылды. Мәселеге қатысты тарихнамадағы пікірлермен санаса отырып, өзіндік тұжырымға қол жеткізілді.

Талқылау. Ахмет Байтұрсынұлының XX ғасыр басындағы зайырлы білім беру жүйесінің қалыптасып, дамуына қосқан үлесі туралы ғылыми-зерттеу жұмыстары аз. Көптеген зерттеу жұмыстары жанама мәліметтер берумен ерекшеленеді. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында архив құжаттары белсенді пайдаланылды. Атап айтқанда Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің №846 қор құжаттарымен қатар, №929 және №81 қор құжаттарының жекелеген мәліметтері пайдаланылды. Сонымен қатар Ақмола облысының мемлекеттік архивінің №1363 қор құжаттары мен «Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы» деп аталатын деректік маңызы бар еңбектердегі мәліметтер басшылыққа алынды. А. Байтұрсынұлының білім саласындағы қызметін ашуда «Қазақ» газетінде жарияланған мақалаларға да мән берілді. Ғылыми-зерттеу жұмыстары қатарында В.С. Познанский, А. Ильясова сынды өзге де зерттеушілердің еңбектеріндегі ұстанымдар ескерілді.

Нәтижелер. Қазақстанда XX ғасырдың 20 жылдары жоғары білімді, сауатты мамандар өте тапшы болды. Сауаттандыру жұмысы республиканың барлық аудандарында төтенше комиссиялар-дың құрылуымен басталды. Ұлт зиялылары төтенге комиссияның жұмысына атсалысып, білім беру ісіне тартылуы тиіс азаматтарды есепке алу, мұғалім мамандарын даярлау жұмыстарын ұйымдастыру, мектеп және қысқа мерзімді курс жұмыстарының дұрыс жүруіне көңіл бөлді. Сауат ашу курстарында тек оқу мен жазу ғана емес, ұлт зиялылары азаматтарға пайдалы болатын бухгалтерлік есеп сияқты пәндердің оқытылуына қол жеткізді. Ұлт зиялылары халық ағарту жұмыстарын республиканың орталық аудандары мен ірі қалаларында ғана емес, жергілікті жерлерде де белсенді жүргізді. XX ғасырдың 20-шы жылдары ағарту саласында түрлі өзекті мәселелер болды. Мұғалімдер мен оқулықтардың жетіспеушілігі ерекше байқалған еді. 1920 жылдың маусым айында құрылған Сібір халыққа білім беру бөлімінің «татар-қазақ» секциясының құжаттарында мектеп үшін мұғалімдердің жетіспей жатқандығы айтылады [1, 15-п]. Оқулық тапшылығын шешу үшін секция әр мектептерді татар тіліндегі оқулықтармен қамтамасыз ете бастады. Ағарту саласының осы екі күрделі мәселесі ұлт зиялыларының халыққа білім беру бағытындағы қызметтеріне негіз болды. Ахмет Байтұрсынұлы ұлт зиялыларының ағарту саласындағы қызметін 1920 жылдың 1 қарашасынан бастап жүйелі түрде ұйымдастыра бастады. Ағарту халық комиссары ретінде білім беру саласының күрделі мәселелерін назар аударды. Ағарту саласының халық комиссары және Мемлекеттік баспа жанындағы редакциялық алқа мүшесі Ахмет Байтұрсынұлы 1921 ж. 31 қаңтарында бірыңғай еңбек мектептерінің I және II сатылы мектептері үшін қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау мәселесін көтереді. Оқулық мәселесі тек қазан революциясынан кейінгі алғашқы жылдардың ғана емес, XX ғасырдың 30-шы жылдарының соңына дейін жалғасқан күрделі мәселе болды. Оқулық тапшылығын шешу үшін алғашқы жылдары арифметика, геометрия, жаратылыстану, физика, география, дүниежүзі тарихы, алгебра, педагогика сынды пәндер бойынша орыс авторларының оқулықтарын аудару ісі қолға алынды. Алғашқы жылдары қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау ісіне қатысатын авторлар қатарына Әлихан Бөкейханов, Мағжан Жұмабаев, Қошмұханбет (Қошке) Кеменгеров, Файзулла Тұрғамбаев, Жүсіпбек Аймауытов, Хайретдин Болғанбаев, Елдес Омаров, Жұмағали Глеулин

сияқты ұлт зиялылары кірді. 20-шы жылдардан басталған ағарту саласының дамуына ұлт зиялыларының қосқан үлкен үлесін кеңестік билік те мойындады. «Халыққа білім беру саласындағы жетістіктер, қазақ халқын сауаттандыру жұмыстары ұлт зиялыларының белсенді араласуымен ғана шешілді» деген тарихнамадағы пікір соның дәлелі болды [2, 56 б.].

1920 жылдардан кейін қарқынды басталған жаңа білім беру бағдарламасын жүзеге асыру барысында ұлт зиялылары ортақ қабылданған қаулыларға сай әрекет етті. Ағарту саласын дамытуға бағытталған дербес әрекеттерге де барып отырды. Республика аумағында білім беретін мекемелердің саны мен жетіспейтін мұғалімдер санын да дәл анықтауға тырысты. Орталық тарапынан бөлінетін қаражаттың аздығы салдарынан жергілікті билік органдарын мектептерді өз бетінше ашуына, оларды ұстап тұру қаражаттарын жұмсауға шақырды. А.Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау бағатындағы жұмыстарға XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларын жұмылдыра білді. Мысалы сондай ұлт қайраткерлерінің бірі Қошқе Кемеңгеров болды. Ол Алаш Орда үкіметінің жұмыстарына белсенді араласқан болатын. Қазақ жастарының «Бірлік» атты мәдени-ағарту бірлестігінің мүшесі болып, «Балапан» журналы, Алаш-Ордалық «Жас азамат» атты газеттің редакторы қызметтерін атқарды. Омбы қаласында «Бостандық туы» газетіне мақалалар жариялап, «Қазақстан тарихы» очеркін шығарды. Қазан революциясы жеңіске жетіп, большевиктер билігі түпкілікті орныққан соң басталған зайырлы білім беру жүйесінің толыққанды жүзеге асуына да өзіндік үлесін қосты. Қазақ тіліндегі оқулықтар даярлау ісіндегі еңбегі назар аударарлық. 1921 жылы наурыз айында А.Айтиевтің Омбы қаласынан Орынборға жіберілген хатында «Қ.Кемеңгеров пен Б.Айбасов жаратылыстану бойынша қазақ тілінде оқулықтар жазуға ниет білдіруде. Оларға барлық қажетті жағдайларды жасау» туралы мәліметтер келтіріледі. А.Айтиевтің хатына Ағарту халық комиссары А. Байтұрсынұлы жауап беріп, Қ. Кемеңгеров пен Б.Айбасовтың міндеті жаратылыстану бойынша бастауыш училищелерінің білім бағдарламасының көлемінде оқулық даярлау кіретіндігін айтып, бағдар ретінде бірнеше орыс авторларының оқулықтарын атады [3, 7-п]. Ақын, қоғам қайраткері Мағжан Жұмабаев қазақ тілінің теориясы, синтаксисі мен оқу хрестоматиясы, педагогика саласы бойынша оқулық даярлау міндеті өз жауапкершілігіне алды [4, 11-7 пп].

Ахмет Байтұрсынұлының ағарту саласын басқарған аз жылдың өзінде республика аумағында ашылған мектептер мен мұғалімдерді даярлау бағытындағы жұмыстарда оң өзгерістер байқалып үлгерді. Ағарту саласының дамуы, білім берудегі оң нәтижелер мектеп мұғалімдерінің жүктемесі, тұрақты және нақты белгіленген жалақының мөлшерімен тығыз байланысты. Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту халық комиссары ретінде алдымен осы мәселелердің дұрыс шешімін табуына мән берді. 1922 жылдың 23 қыргүйегінде шыққан Қазақ республикасының ағарту саласы жұмысшыларының еңбекақысы мен еңбек нормасы туралы ереже қабылданады. Ағарту халық комиссары Ахмет Байтұрсынұлы қол қойған құжатта балалар үйі, интернаттар мен кітапханалар, мәдени-ағарту мекемесіндегі әкімшілік-техникалық қызметкерлер үшін аптасына 36 сағаттық еңбек тәртібі енгізіледі. Қалалы жерлердегі жасөспірімдер мен сауатсыздықты жоюға бағытталған партиялық кеңестік мектептер үшін аптасына 20 сағат еңбек тәртібі енгізілсе, аймақтарда 22 сағат болып белгіленді. Еңбек жүктемесі 18 сағаттан кем емес және 24 сағаттан көп болмауы тиіс болды. Жетіжылдық мектептер мен кәсіби-техникалық мектептер, қысқа мерзімдегі педагогикалық курстардағы жүктеме аптасына 16 сағатты құрады. Индустриалдық және педагогикалық техникумдар, партия мектептері үшін 14 сағат, Халықтық білім беру институты, жұмысшы фак-ультеттері, жоғары оқу орнының ғылыми қызметкерлері үшін жүктеме көрсеткіші 12 сағатқа тең болды. Жоғары оқу орнының профессорлары үшін 8 сағаттық жүктеме белгіленді. Ағарту саласы қызметкерлерінің жалақысы білім беру мекемелерінің сатысы мен қызметкерлерінің еңбек өтілімі, білім деңгейі, біліктілік сынды маңызды жайттарды ескере отырып төленді. Ахмет Байтұрсынұлы бастаған жұмысшы тобы осы мәселеге қатысты толыққанды есептеп, түсінікті жеткізе білген [5, 22-п].

1921–1922 жж. Қазақстан үшін ауыр жылдар болды. Қазақстанның жекелеген облыс аумақтарында аштық орын алып, жаңа талаптағы мектеп ашу ісі тығырыққа тірелді. Мектеп жасында қараусыз қалған жетім балалардың саны айтарлықтай өсті. Бұл балалар мектеп жұмысынан тыс қалды. 1921 ж. Қазақстанда 158 мың панасыз балалар тіркелді. 1922 ж. статистикалық көрсеткіштер олардың саны 333 мыңға жеткендігін көрсетеді. Ашылған мектептердің мұғалімдеріне тұрақты жалақы төлеу мәселесі өз шешімін таппаған түйткілді мәселеге айналды. Оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдардың жетіспеушілігі қалыпты жағдайға айналды. Аталған қиындықтардың барлығы да Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту халық комиссары болып тағайындалған жылдарға тұспа-тұс келді. Ахмет Байтұрсынұлы ағарту саласында

қалыптасқан күрделі мәселелерді жүйелі түрде шешу ісін жүзеге асырды. 1922 ж. 12 наурызында жазылған қызметтік хатында Ахмет Байтұрсынұлы 15 наурыздың сағат 12-ге дейін төмендегі көрсеткіштер бойынша есеп беруді талап етеді:

- Білім басқармасының көзқарасы бойынша Қазақстанда аштықтың орын алу себептерін анықтау (мәдени артта қалушылық, ауыл шаруашылығын жүргізу сауатының аздығы);
- Аштықтың елдің шаруашылық-экономикалық жағдайына теріс әсері, ағарту саласына келтірген шығыны, қараусыз қалған балаларды анықтау;
- Аштыққа ұшырған тұрғындар үшін Білім басқармалары тарапынан жасалып жатқан шаралар (үгіт-насихат жұмыстары, баспа ісі, көрмелер мен үгіт поездарының жұмысы, Қызыл керуен);
- Аштықтың қазақ және орыс тұрғындарына салдары;
- Болашақта аштықтың қайталанудың алдын-алу, өндірістік көмекті ұйымдастыру принципі: а) жергілікті қор көмегі, т.б.) сырттан көмек ұйымдастыру [6, 11-п].

Қызметтік хатқа Ағарту халық комиссары Ахмет Байтұрсынұлы, ұйымдастыру орталығының меңгерушісі Сәкен Сейфуллиндер қол қойған. Аштық салдарымен күресті дұрыс ұйымдастыру арқылы ағарту саласының қалыпты дамуына қол жеткізе алды. Ашылған мектептердің саны артып, оқулықтар жазу ісі қолға алынды. Ағарту халық комиссары А.Байтұрсынұлы өзіне жүктелген қызметтік міндеттерін орындай жүріп, қазақ тіліне қатысты оқулық жазу ісін қолға алды.

А. Байтұрсынұлы Ағарту комиссары, ҚазОАК Президиумының мүшесі және қазақ тіліндегі оқулықтарды құрастырудың редакциялық алқасының төрағасы болған жылдары оқулық жазу ісіне ерекше белсенді атсалысып, тіпті партия жиындарына қатысудан бас тартады. Осы үшін де партиядан шығарылып, Ағарту халық комиссары қызметінен де алынады. Партия жиындарын өзі және өзге де қазақ зиялылары үшін пайдасыз деп санаған. Өзін қазақ тілін жетік білгендіктен, жазған оқулығы қазақ балаларына пайдалы болатындығына сенді. Осы келтірген дәйектер арқылы өзін ақтауға тырысқанымен, А. Байтұрсынұлы ағарту саласын басқарудан шеттетіледі [7, 266 б.]. XX ғасыр басында Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесінің дамуына ұлт зиялыларының қосқан үлесін айқындауда Ахмет Байтұрсынұлының зор еңбегін атап өтеміз. Ахмет Байтұрсынұлының зайырлы білім беру жүйесінің дамуына теориялық және тәжірибелік тұрғыда белсенді қызметі қазан төңкерісінен кейінгі жылдарды қамтиды. Мемлекеттік деңгейде сауатсыздықты жою ісі, заманауи білім мен ғылым салаларын игеру ісіндегі қызметі ерекше назар аударарлық. Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту ісінің халық комиссары болған жылдары ерекше қарқынмен жаңа үлгідегі мектептердің ашылуы орын алды. XX ғасырдың 20-шы жылдары еліміздегі мектеп саны 2410-ға жеткен болатын. Оларда оқитын оқушылар саны да біршама өскен. 1914 ж. Қазақстан мектептерінде орыс, қазақ балаларын қоса есептегенде 105 239 шәкірт оқыған болса, 1920-шы жылы олардың саны екі есе артты» [8, 33-35 б.]. Бұл статистикалық көрсеткіштің өзі Ахмет Байтұрсынұлы сынды ұлт қайраткерлерінің зайырлы білім беру жүйесінің дамуына қосқан үлесінің зор болғандығын дәлелдейді.

1920 жылдың қараша айында Қазақ Орталық Атқару Комитетті Төрағасы Сейітқали Меңдешевтің басқаруымен Қазақ Автономиялы Республикасының мемлекеттік баспасы туралы Ереже бекітілді. Нәтижесінде кейіннен «Қазақстан» баспасы аталып кеткен Орынбордағы тұңғыш мемлекеттік баспасы ашылған. Мемлекеттік баспа қызметі бірінші кезекте мектептер үшін дайындалатын қазақ тіліндегі оқулықтарды шығару ісін қолға алуы тиіс саналды. Осы мақсатта редакциялық алқа ұйымдастырылды. 1920 ж. желтоқсан айынан Редакциялық алқа құрамына А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейханов, С. Сәдуақасов, Х. Болғанбаев, Ж. Аймауытұлы сынды ұлт зиялылары кірді. Редакция алқасы алғашқы жылдары Абай Құнанбаевтың өлеңдер жинағы, Ахмет Байтұрсынұлының мысалдар жинақтарын тез арада басып шығаруды жоспарлады [9, 265 б.].

Ағарту жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі қолданыстағы әліппенің ерекшеліктері болды. «Сана» журналында ұлт зиялыларының халық ағарту ісіне қосқан үлесі, сауатты жазу, тыныс белгілерін орынды қою мәселелеріне қатысты бірқатар мақалалар жарық көрді. Солардың бірі Ахмет Байтұрсынұлының жасаған қазақ емлесіне қатысты еңбегіне сын-пікір білдірген. «Емле туралы» деп аталатын мақалада: «Қазақ емлесі туралы пікір тудырған Ахмет Байтұрсынұлы деген кісі білімді адам. Осы күнге дейін ескерілмей келген емле мәселесін алдымен қолға алған кісі. Қазақ тілін білетін кісі. Бірақ сонда да Ахмет Байтұрсынұлы шығарған қазақ емлесіне мін жоқ деп айтуға болмайды» дей келе, өздерінің дәлелді тұжырымдарын келтіреді. Емле оқушылардың сауатты жазуына қамтамасыз етеді. Тек оқушылар ғана емес, оқулық тілінің де қатесіз болуы емле заңдылықтарымен тығыз байланысты. Ұлт зиялыларының емле тақырыбын көтеруі орынды. Мақала авторы Ахмет Байтұрсынұлының әліппедегі екі дыбысты таңбасыз қалдыруына назар аударады. Оқушылар қолданатын әліппеде «у» келетін жерде дауысты «ұ»-ның қарпі жазылады

деген мәліметтер береді. Әрбір дыбыстың өз алдына бөлек таңбасы болуы тиіс екендігін дәлелдейді. «Ф.Ғ» деген бүркеншік атпен жазған автор мақаласының соңында журнал редакциясы: «Ахмет Байтұрсыновтың зор еңбегімен емлеміз дұрыс бір бет алса да, қозғалмайтын берік негізге ие болды деуге болмайды. Сондықтан мынау көтерілген емле мәселесі туралы емлемізді тексеріп жүрген азаматтар, мұғалімдер, әсіресе, тілімізге негіз салған Ахмет Байтұрсынов өз пікірлерін жазып журналымызға жіберсе екен» деп ұсыныс білдіреді. Ұлт зиялыларының сауатты жазу мәселесіне назар аударуы оқушылардың қатесіз жазып, оқуына жағдай жасау ниетінен туындады.

1924 ж. шілде айында өткен қазақ зиялыларының қатысуымен өткен жиында емле, қаріп, пән сөздері, үндестік заңы мәселелері арнайы қарастырылып, жиын қаулысы «Сана» журналының № 2-3 сандарында басылды. Ағарту саласын дамытуға үлес қосқан ұлт зиялылары өздерінің жазған оқулықтарының кіріспесінде ұсыныстар білдіруге қарсы еместігін ашық айтып отырған. Білім беру саласында пікір ашықтығы мен орынды ұсынысты ескеру басты ұстанымға айналған [10, 125 б.].

Қазақстанда білім беру ісінің басталуымен қарапайым халық арасында түрлі түсініспеушіліктердің орын алғаны шындық. Діни сипаттағы білім мазмұнына мән беріп келген дәстүрлі қазақ қоғамы оқытудың жаңа түріне қатысты сенімсіздік таныта бастады. Оқытушылар балалар мен әйелдерді бұзушы, тіпті шайтанның ісі деп бағалаған пікірлер де болған. Ұлт қайраткерлерінің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі де жаңа зайырлы оқыту жүйесіне деген қарапайым тұрғындардың сенімділігін арттырып, дұрыс көзқарастарын қалыптастыру болды. «Таң» журналында жарық көрген «Оқытушы деген кім?» деген мақала барысында балаларға білім беруші оқытушының қасиеттері мен оның ерекшеліктерін түсіндіреді. «Сәтбайұлы» деп аталған автордың мақаласында мұғалімдерге де қойылатын талаптарды айқындайды. Қазақ балаларын оқытатын мұғалім алдымен ұрпақ алдындағы жауапкершілікті түсіну керектігі, адамгершілік бет-бейнесі де кемшіліксіз болуы тиіс деп көрсеткен. Автор қазақ ауылдарына келген мұғалімдер арасында қарапайым жұртты менсінбейтіндері бар екендігін атап өтеді. Жаңа білім беру бағдарламасына деген халықтың сенімсіздігі басым болған. Мұғалімдер керісінше тек балалар ғана емес, қарапайым тұрғындарды өз айналасына үйір қылып, балаларды бауырына тартуға міндетті деген нақты ұсыныстар айтылды [11, 98 б.].

XX ғасырдың 20-30-шы жылдары енгізіле бастаған зайырлы білім беру жүйесінің сәтті жүзеге асуы ұлт зиялыларының қызметімен тығыз байланысты болды. Жаңа білім бағдарламасына сай енгізілген пәндердің оқулықтарын жазған ұлт зиялылары ғылыми терминдерді қазақшалау ісіне үлкен үлес қосты. Қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту мақсатында жүргізілген жұмыстар барысында нақты іс жүзінде шаралар атқарылды. Ұлт зиялылары жаңадан енгізіліп жатқан ғылыми терминдердің қазақша баламасын «Таң» сынды баспасөз беттеріне жариялап та тұрды. Қазақ оқулықтарының авторлары енгізген жаңа терминдерді бекіту ісі бойынша комиссия құрылады. Комиссия төрағасы Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омаров хатшы болып қызмет атқарды. Зайырлы білім беру жүйесіне сай енгізіліп жатқан пәндер мен жазылған оқулықтар арқылы қазақ тілінің сөздік қорына жаңа ұғымдар да енгізілді. Жаңа ұғымдардың пайда болуы ғылыми терминдердің қазақша баламасын қалыптастыру барысында ерекше белсенді байқалды.

XX ғасырдың 20–30 жылдары ұлт зиялыларының ағарту жүйесінің дамуына қосқан үлесі нәтижесінде бірқатар оң өзгерістер байқалды. Заман талабына сай келетін мектептердің саны артты. Жалпы орта білімді жалпыға бірдей міндеттеу қаулысына сай жүйелі түрде оқыту ісін жүзеге асырды. Ағарту халық комиссариатының білім беру бағдарламаларына сай оқулықтар жазып, мұғалімдер үшін көмекші құралдарды жарыққа шығарды. Кітапхана мен архив ісі, баспасөз қызметінің жүйеленуіне жағдай жасады. Зайырлы білім беру мен ағарту жүйесіне негізделген оқулықтар шығару арқылы тиімді оқытудың теориялық-методологиялық негіздері қалыптасты.

Қорытынды. XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы ағарту жүйесінің дамуы ұлт зиялыларының қызметі нәтижесінде жаңа сапалық деңгейге көтерілді. XX ғасырдың 20-шы жылдары ұлт зиялыларының ағарту саласындағы ұстанымдары ұлттық мүддеге негізделді. Оқулық даярлау ісінде де ұлт зиялылары алдымен қазақ балаларына түсінікті болатын ұғымдар, шаруашылық түрлерін мысалға келтіру арқылы барынша түсінікті етуге тырысты. Ғылыми терминдерді қазақшаға аудару барысында да күнделікті қазақ қоғамында қолданылатын, мағынасын дәл беретін сөздермен ауыстырды. Қазақтардың көшпелі мал шаруашылығымен айналысатындығын ескеріп, қазақ балаларын мектептермен толыққанды қамтудың жолдарын арнайы қарастырды. Маусымдық мектеп жұмыстарын ұйымдастырып, уақыт өте балаларды толықтай қамтуға бағытталған мектеп-интернат жүйесіне тартудың жолдарын айқындады.

Ұлт зиялыларының ұстанымы қазан революциясынан кейінгі алғашқы жылдары большевиктер тарапынан қысымшылыққа ұшырамады. Халыққа білім беру ісінде оқушылардың ана тілінде білім мазмұнымен танысып, ұлттық құндылықтармен етене даму жоспары қолдауға ие болып отырды. Қазақ халқының ұлт ретіндегі ерекшеліктерінің сақталуына Республика аумағындағы барлық қазақ мектептері көңіл бөлді. Мұндай жетістік қалалық, облыстық және аудандық білім басқармаларын-дағы ұлт зиялы қауым өкілдерінің табысты әрекеттерінің жемісі болды. Ағарту жүйесіндегі ұлт зиялыларының қызметіне деген күдік ХХ ғасырдың 20 ж. соңында байқалды. Алаш зиялыларының алғашқы толқының тұтқындалуы бүтіндей ұлт зиялыларының қызметіне сенімсіздік тудырды. Ұлт зиялыларының қызметтерін шектеп, ұлттық мүддені насихаттау, қорғау әрекеттері тұйықтала бастады. Ұлт зиялыларына қарсы бағытталған саяси-қуғын сүргін саясаты Халыққа білім беру ісінің дамуына кері әсер етіп, ұлт мүдденің ескерілмеуіне алып келді. ХХ ғасырдың 20-30 жж. аралығында Республикадағы Халыққа білім беру ісінің қалыптасып, дамуындағы ұлт зиялыларының қызметі алдағы уақытта осы бағыттағы жұмыстардың негізіне айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ОМА. 846-қ., 1-т., 12-іс, 15-п.
2. Познанский В.С. Из истории привлечения национальной интеллигенции к советскому строительству. // История Казахстана: белые пятна. – Алма-ата, 1991. – 162 с.
3. ҚР ОМА. 846-қ., 1-т., 44-іс
4. ҚР ОМА. 929-қ., 1-т., 20-іс
5. Ақмола облысының мемлекеттік архиві, 1363-қ., 1-т., 38-іс, 22-п.
6. ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 445-іс
7. Нұрмұхамбетов А.А., Хұмарзах А. Ағарту жүйесіндегі ұлт зиялыларының ұстанымы // Қазақстандағы оқу-ағарту жүйесі: тарихы мен тағылымы (1920-1930 жылдар). – Алматы: Мадияр, 2022. – 320 б.
8. Ильясова А. Проблемы развития педагогической теории Казахстана. Автореф. дисс. док. пед. наук. Алматы. –1997. – 40 с.
9. Қазақ газеті. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998. – 560 б.
10. Омашев Н. Алаш көсемсөзі. – 6 кітап. – Алматы: «Өнер», 2011. – 368 б.
11. Әшімханов Д. Бес арыс. – Алматы: «Мектеп», 1992. – 196 б.

References:

1. KR OMA. 846-k., 1-t., 12-is, 15-p.
2. Poznanskii V.S. Iz istorii privlecheniia natsionalnoi inteleghentsii k sovetskomu stroitelstvu. // Istoriia Kazahstana: belye piatna. – Alma-ata, 1991. – 162 s.
3. KR OMA. 846-q., 1-t., 44-is
4. KR OMA. 929-q., 1-t., 20-is
5. Aqmola oblysynyn memlekettik arhivi, 1363-q., 1-t., 38-is, 22-p.
6. KR OMA. 81-q., 1-t., 445-is
7. Nurmuhambetov A.A., Humarzah A. Agartu zhujesindegi ult zijalylyrynyn ustanymy // Kazakstandagy oku-agartu zhujesi: tarihy men tagylymy (1920-1930 zhyldar). – Almaty: Madiar, 2022. – 320 b.
8. Iliasova A. Problemy razvitiia pedagogicheskoi teorii Kazahstana. Avtoref. diss. dok. ped. nauk. Almaty. –1997. – 40 s.
9. Qazaq gazeti. – Almaty: «Qazaq entsiklopediiasy», 1998. – 560 b.
10. Omashev N. Alash kósemsózi. – 6 kitap. – Almaty: «Oner», 2011. – 368 b.
11. Ashimhanov D. Bes arys. – Almaty: «Mektep», 1992. – 196 b.